

Mannen van de rechte rug: L.E. Visser (1871-1942), E.M. Meijers (1880-1954) en R.P. Cleveringa (1894-1980)

Spreektekst van Corjo Jansen¹ in het kader van [de Hoge Raad Lentelezingen](#).

1. Inleiding

Lodewijk Visser, Eduard Meijers en Rudolph Cleveringa gelden tegenwoordig als drie van de gezaghebbendste Nederlandse juristen uit de vorige eeuw. Deze reputatie is deels gegrond op hun wetenschappelijke verdiensten, maar vooral ook op hun houding in een van de moeilijkste perioden uit de recente Nederlandse rechtsgeschiedenis: de bezetting. Zij weigerden in de traditie van de Romeinse jurist Papinianus (eind 2^e/begin 3^e eeuw) te buigen voor tirannie, willekeur en verkrachting van het recht. Daarvoor was soms bovenmenselijke moed nodig. Hun gezag was en is ook na de oorlogsjaren bijna onomstreden. Dit blijkt voor de bezettingsperiode fraai uit het oorlogsdagboek van dr. Gabriel Italie (1895-1956), leraar Klassieke talen in Den Haag, die met groot respect over alle drie schreef. Hij repte op 19 februari 1941 over de aanwezigheid van de nauwelijks godsdienstige Visser in de synagoge, in rok met hoge hoed, om de Joodse waardigheid te benadrukken. Italie vermeldde op 30 april 1943 in zijn dagboek het bezoek van ‘de beroemden’ prof. Cleveringa aan diens opgesloten collega-hoogleraar M. David (1898-1986) in Barneveld. Op 17 augustus 1943 noteerde Italie ten slotte: we hebben ‘hoog’ bezoek van de Schaffelaar, namelijk prof. Meijers. Met afgrijzen schreef hij op 26 december 1943 dat Nederlandse leden van de Sicherheitsdienst (SD) Meijers uitmaakten voor ‘idioot’.²

Visser, Meijers en Cleveringa zijn slachtoffer geworden van de bezetter. Visser en Meijers eerst en vooral, omdat zij Joods waren. Cleveringa, omdat hij het opnam voor zijn Joodse collega’s, in het bijzonder Meijers en David. Arthur Seyss-Inquart (1892-1946), Rijkscommissaris in bezet Nederland, ontsloeg Visser op 1 maart 1941 als president van de Hoge Raad. Meijers kreeg na meer dan 30 jaar hoogleraar te zijn geweest op dezelfde datum ontslag als hoogleraar Burgerlijk recht en Internationaal privaatrecht in Leiden. Niet veel later is hij uit zijn huis gezet. Hij is op 7 augustus 1942 gearresteerd. Daarna heeft hij tot de bevrijding gevangen gezeten in Westerbork, Barneveld en Theresienstadt. Visser had ongetwijfeld hetzelfde lot als Meijers ondergaan, als hij niet op 17 februari 1942 was overleden. Cleveringa werd op 27 november 1940, een dag na zijn beroemde protestrede, tot zijn vrijlating, eind september 1941³, opgesloten in het

¹ Hoogleraar Rechtsgeschiedenis & Burgerlijk recht en voorzitter van het Onderzoekcentrum Onderneming & Recht (OO&R), Radboud Universiteit te Nijmegen.

² *Het oorlogsdagboek van dr. G. Italie. Den Haag, Barneveld, Westerbork, Theresienstadt, Den Haag 1940-1945*, bezorgd door W.M. de Lang, tweede druk, Amsterdam: Olympus 2011, p. 130, p. 367, p. 394 en p. 434.

³ Cleveringa schreef op 2 October 1941 naar aanleiding van een brief van mw. H.M. Scheltema-Blase (1904-1965), redactiesecretaris van *RM Themis*, dat hij op ‘maandag’ definitief in vrijheid was gesteld en het verbod om in Leiden te komen ook was vervallen. Brief in Archief Wolters Kluwer (Deventer).

‘Oranjehotel’ in Scheveningen. Hij werd op 3 februari 1941 ontslagen als hoogleraar in het Handelsrecht en het Burgerlijk procesrecht te Leiden, een ambt dat hij vanaf 1926 bekleedde. Hij zat als gijzelaar geïnterneerd in Vught van 4 januari 1944 tot 22 juli 1944. Ontslag en gevangenschap hebben echter de geest van Visser, Meijers en Cleveringa niet weten te breken. Zij hebben constant zichzelf en anderen aangemoedigd de rug recht te houden. Dit komt vooral naar voren uit onder meer enkele briefwisselingen waaruit ik hieronder rijkelijk zal putten.

Visser (nr. 22), Meijers (nr. 29) en Cleveringa (nr. 30)⁴ figureren op het schilderij *Hoge Raad* (2015) van Helen Verhoeven (geboren in 1974). Volgens de toelichting op dit schilderij vormen de werkelijke en de mythologische figuren samen een index van de eindeloze strijd tussen recht en onrecht, goed en kwaad. Visser, Meijers en Cleveringa hebben dit gevecht aan den lijve ervaren. Het is daarom passend hun opstelling in deze strijd toe te lichten.

2. Visser

Visser – in 1915 benoemd tot lid van de Hoge Raad en op 17 maart 1933 tot vicepresident van dit college – was vanaf begin 1933 bestuurslid van het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, dat hulp bood aan Joodse vluchtelingen uit Nazi-Duitsland.⁵ Hij raakte door deze laatste functie goed op de hoogte van het erbarmelijke lot van de Joden in Duitsland en van de mensonterende situatie in veel concentratiekampen. Het Comité protesteerde vanaf maart 1933 tegen de jodenvervolging in Duitsland en tegen de mishandelingen en andere (wan)daden tegenover de Joden. Het riep tegelijkertijd het Nederlandse volk op het Comité te steunen in zijn arbeid. De leden van het Comité waren trots op hun burgerschap van een land, dat in zijn Grondwet en verdere wetgeving de vrije uitoefening van de godsdienst aan een ieder verzekerde en dit beginsel in zijn toepassing van de wet tot uitvoering bracht.⁶ In 1935 was Visser een van de sprekers tijdens een grote, door genoemd Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen georganiseerde protestvergadering in de tjokvolle Amsterdamse Apollohal (die ruimte bood aan 6000 mensen) tegen de Neurenberger rassenwetten. Ik citeer uit de toespraak van Visser.

‘Tot dusver was de feitelijke toestand ook volgens de Duitse wet onrecht.’ (...) ‘Nu is dit alles anders. Ook dit onrecht is thans door de wet bekrachtigd en dus dáár recht geworden.’ (...) ‘Wat vooral ieder beklemt is de geest, die uit die wetten spreekt. Die wetten symboliseeren a.h.w. de volkomen uitscheiding der Joden uit het Duitse staatsleven, hun onherroepelijke ontrecting, het terugzetten van de klok door een land, dat eens – en terecht – er prat op ging aan de spits der beschaving te staan.’ (...)

⁴ De nummers verwijzen naar de positie van Visser, Meijers en Cleveringa op het schilderij *Hoge Raad* in het gebouw van de Hoge Raad in Den Haag.

⁵ Zie ‘De Israëlitische Kerkgenootschappen hier te lande en het anti-semitisme in Duitschland’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* 24 Maart 1933, voorpagina.

⁶ ‘Jodenvervolging in Duitschland. Oproep tot ons volk’, *De Tijd* 21 Maart 1933, p. 3.

‘De wetgeving stapelt belediging op onrecht; het is niets, dan het kwellen en beledigen van een kleine en weerlooze bevolkingsgroep op een wijze, welke in de geschiedenis moeilijk haar weerga vindt.’⁷

Visser heeft zijn talenten na het uitbreken van de oorlog geheel in dienst gesteld van de Joodse gemeenschap. Daarover is het nodige geschreven. Ik wil echter vooral wijzen op de geestesgesteldheid van Visser. Zij komt het beste tot uitdrukking in een briefwisseling die Visser had als voorzitter van de Juridische Coördinatie Commissie (de JCC) met D. Cohen (1882-1967), de voorzitter van de Joodsche Raad, vanaf 1926 hoogleraar oude geschiedenis aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en daarvoor leraar in Den Haag, iemand dus die Visser goed kende uit hun gemeenschappelijke Haagse tijd en met wie hij had samengewerkt in het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen.

De JCC was een door de Amsterdamse advocaat M.L. Kan (1891-1945) gesuggereerd initiatief van een aantal Joodse (kerkelijke) organisaties. Haar doel was de behartiging van het Joodse belang. Zij verloor echter vanaf februari 1941 snel aan betekenis door het optreden van de door de bezetter bevolen oprichting van de Joodsche Raad (JR). Het werkterrein van deze Raad was aanvankelijk alleen Amsterdam, maar dat werd op last van de bezetter vanaf 25 oktober 1941 geheel Nederland. Visser wilde niets met de JR te maken hebben, omdat hij principieel iedere vorm van samenwerking met de bezetter afwees.

Cohen en Visser hebben in de laatste maanden van 1941 en de eerste maanden van 1942 met elkaar gecorrespondeerd over het door de JR en de JCC in te nemen standpunt.⁸ Hun briefwisseling werpt een interessant licht op hun verschillende houding tegenover de bezetter. Ik citeer een aantal passages, omdat zij de persoonlijkheid van Visser scherp doen uitkomen. Cohen had Visser laten weten dat de JCC miskende dat de Joden in een bezet land leefden, waar de bezetter de macht had zijn wil door te zetten. Dit zinnetje was Visser in het verkeerde keelgat geschoten. Hij schreef Cohen terug:

‘Het standpunt van den J.R. is dat wij leven onder een oppermachtige bezetter; men heeft daarom zonder meer te doen, wat deze wil en wie dat niet inziet, mist werkelijkheidszin. Zoo simplistisch ligt de zaak niet.

(...)

Immers naast dien bezetter is er nóg een realiteit en deze is de instelling welke men tegenover de bezetter aanneemt. Die is een werkelijkheid, waarmee de bezetter te rekenen heeft en waarmee hij ook rekening houdt. Die werkelijkheid ziet gij over het hoofd.

De instelling van den J.R. is den bezetter ter wille te zijn, zijn bevelen gedwee op te volgen, ik zou haast zeggen hem dienstbaar te zijn, hopende aldus “erger te

⁷ ‘Joodsch Protest. Tegen de nieuwe Deutsche wetten’, *De Tijd* 18 September 1935, p. 4; ‘Tegen ontrecting der Joden’, *Algemeen Handelsblad* Vrijdag 20 September 1935, Ochtendblad, p. 6. Zie ook ‘De Jodenwetten in Duitschland’, *Het Vaderland* 20 September 1935, Ochtendblad, p. 3.

⁸ E. Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen aan David Cohen (1941-1943)*, Zutphen: Walburg Pers 2010, p. 25-27.

voorkomen”, een hoop, die niet verwezenlijkt is. Zóó is echter niet de instelling, welke het grootste en het beste deel van het Nederlandsche volk aanneemt, dat zich niet gedwee onderwerpt, maar voor zijn rechten en zijn overtuiging wil opkomen, waar en zoolang dit maar eenigszins mogelijk is. Gij hebt die in een onzer vergaderingen eens, lichtelijk spottend, een “meer heroïsche houding” genoemd, maar het is de instelling, welke mannen als Colijn, Donner, Telders, Cleveringa en zoovele anderen bezielt, de houding van hen die van hun eigenwaarde geen afstand willen doen. Waarom moet dit bij ons Joden zoo anders zijn?’⁹

In zijn antwoord op Visser maakte Cohen onderscheid tussen ‘revolutionaire strenge geesten’ en ‘realiteitsmensen’. Deze twee kwamen nooit tot samenwerking. Laten wij, zo stelde Cohen, ieder onze eigen weg gaan en er het beste van maken. Visser schreef hem terug dat het echter ging om de manier waarop.

‘Ik meen dat leidend beginsel moet zijn zich zelf te blijven, eigen en Joodsche waardigheid hoog te houden en ook anderen dit, waar noodig en mogelijk, voor te houden en in te prenten.’

Volgens Visser kwam de handelwijze van Cohen neer op ‘bloote utiliteitspolitiek’. Wat had hij daarvoor niet allemaal moeten doen?

‘Gij zijt daarvoor in zekeren zin in dienst van den bezetter getreden en hebt U moeten getroosten de uitvoerder van zijn bevelen te zijn. En daarbij is het zelfs niet gebleven. Erger nog, gij moet optreden als gangmaker voor zijn onderdrukkingspolitiek, of liever van die zekere instanties, welke beweerde bevoegdheid ik reden heb te betwijfelen. Gij moet hem met uw weekblad helpen bij zijn geheime en illegale pogingen ons te scheiden uit het nationaal verband en ons in de “mededeelingen van den Joodschen Raad” zijn onwettige bedreigingen en vreesaanjagingen overbrengen (...). Is die prijs niet te hoog voor hetgeen verkregen, ja zelfs, had hij wel ooit, voor wat ook, betaald mogen worden?’¹⁰

De bezetter pikte begin 1942 het optreden van Visser niet langer. Namens hem berichtte Cohen Visser op 13 februari 1942 – een kleine week voor diens dood – dat hij moest ophouden op eigen houtje, met voorbijgaan van de JR, zich te wenden tot officiële Nederlandse instanties, omdat hij anders naar een kamp zou worden gestuurd. Visser was ontgoocheld door de mededeling van Cohen, niet zo zeer vanwege de inhoud als wel dat hij bereid was geweest als ‘loopjongen’ van de Duitsers te fungeren.¹¹ Op 17 februari 1942 stierf een groot man, een man die altijd hoop hield op het spoedige einde van de verschrikkingen voor de Joden.

⁹ Joods Historisch Museum, inv. nr. D 11466; kopieën van brief van Cohen aan Visser 13 November 1941 en van Visser aan Cohen 18 November 1941. De originelen liggen in het NIOD, inv. nr. 248-1798A, nr 14.

¹⁰ Joods Historisch Museum, inv. nr. D 11466; kopieën van brief van Cohen aan Visser 30 November 1941 en van Visser aan Cohen 30 December 1941.

¹¹ Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad*, p. 76.

3. Cleveringa

Het is de nazi's en hun handlangers nooit gelukt de geest van Visser te breken. Zij zijn evenmin erin geslaagd Cleveringa op de knieën te krijgen. Zijn protest op 26 november 1940 tegen de schorsing van Meijers en David uit het hoogleraarsambt is in de loop der tijden uitgegroeid tot *het* symbool van het universitaire verzet tegen de antisemitische maatregelen.¹² De bezetter had vanaf half oktober 1940 formulieren opgestuurd aan alle ambtenaren, in het spraakgebruik de ariërverklaring geheten, waarop de betreffende persoon moest invullen of hij/zij geen Joodse ouders, grootouders, echtgeno(o)t(e) of verloofde had. Bijna iedereen vulde het formulier in, ook de leden van de Hoge Raad. Op 23 november schreef Cleveringa in zijn dagboek: 'Gisteren en vandaag één zenuwachtigheid, opgewondenheid, bitterheid.' Tijdens een vergadering op de faculteit viel het besluit dat hij op 26 november om 10.00 uur – het tijdstip van het college van Meijers – de studenten zou toespreken om zijn verdiensten in het licht te stellen. Cleveringa kon zich niet passief opstellen. Meijers, zijn promotor, had zich zo vaak voor hem ingezet. Zwijgen was halve medeplichtigheid geweest. Het ontslag van Meijers betrof alleen zijn afkomst, niet zijn geleerdheid of bekwaamheid. 'Dat was, naar ons gevoel, pure willekeur, dat was een terugzinken in een duisternis, waaruit ons volk allang in het licht getreden was.' Ook als decaan kon Cleveringa niet zwijgen. 'Meijers en David zelf waren kalm (...) en moedig', toen hij hen op 23 november bezocht.¹³ De kern van Cleveringa's betoog op 26 november was kristalhelder. Volgens de toenmalige artikelen 5 en 176 Grondwet was iedere Nederlander, van welke godsdienst ook, benoembaar tot elk ambt. Er was geen enkele reden aanwezig om Meijers (en David) niet op de plaats te laten, waar zij waren. 'Wij' konden de maatregelen tegen hen dus alleen als onrecht voelen.¹⁴

Na zijn gevangenschap in Scheveningen bond Cleveringa niet in. Dit bleek overduidelijk uit de briefwisseling die hij in 1943 had met P.A.J. Losecaat Vermeer (1888-1956), raadsheer in de Hoge Raad en evenals Cleveringa een leerling van Meijers. Hij hekelde daarin de opstelling van de Hoge Raad en zijn raadsheren naar aanleiding van een opmerking van Losecaat Vermeer dat een doelmatige opstelling (die hij typisch Engels noemde) te prefereren was boven een principiële of consequente (die hij beschouwde als typisch Duits). Losecaat Vermeer helde over naar 'de (Engelse) methode' om in stilte goed werk te doen, de doelmatige dus. Hij verwierp daarom ook het arrest van het Hof Leeuwarden van 25 februari 1943 inzake kamp Erica¹⁵.

¹² Cleveringa was niet de enige die protesteerde, ook niet in Leiden. Op 25 november 1940 protesteerde al de Utrechtse hoogleraar in de plantkunde, V.J. Koningsberger (1895-1966), tegen de verwijdering van zijn Joodse collega's. De Leidse studenten gingen na Cleveringa's rede in staking, de Utrechtse niet na Koningsbergers protest.

¹³ NIOD, Archief 244, nr. 1143: Dagboek Cleveringa, p. 323-325.

¹⁴ De tekst van Cleveringa's rede is via internet raadpleegbaar.

¹⁵ *NJ* 1951, 643.

‘Een voorbeeld. Het bekende Leeuwarder arrest is een uiting der principieelen. Ik respecteer dien moedigen “cri de coeur” volkomen, maar acht hier niettemin een tactische domheid aanwezig. Waarom aan de groote klok hangen wat alom in stilte allang gebeurde? Het dreigde zelfs de in de voorbereiding zijnde opheffing van Ommen in gevaar te brengen... fiat justitia enz.!!’¹⁶

De reactie van Cleveringa op Losecaat Vermeers gegoochel met wat een principiële opstelling was en wat een doelmatige opstelling, liet aan duidelijkheid niets te wensen over.

‘Slechts de “principieelen” houding lijkt mij in dezen “doelmatig”. Indien men “van geval tot geval” beslissend zijn president verliest, zich van Loon, Thien, Helb Weitjens enz. als medewerkers en straks als overstemmers ziet toegewezen, “vrederechters” slikt, nietige verordeningen toepast enz. tot men in Nijmegen terecht komt, dan geschiedt er niet alleen geen recht meer, maar de uitkomst is bovendien hoogst ondoelmatig; nog iets van dien aard en onze Nederlandsche wereld gaat er door te gronde, zoo zij niet van elders gered wordt. Het is niet een “fiat iustitia preat mundus” tegenover een met beleid nagestreefde doelmatigheid, het is een “fiat iustitia” tegenover een bij stukjes en beetjes prijsgeven van recht en eervol behoud beide. Duitsch is het daarbij zeker niet, wanneer men de iustitia in foro de leidende rol wenscht te doel spelen; evenmin als het typisch Engelsch is, wanneer men van geval tot geval gaande zich steeds meer gewonnen geeft aan wat niet hoort.’¹⁷

De opstelling van de Hoge Raad tijdens de bezetting was een doorn in het oog van Cleveringa. In zijn eigen exemplaar van de door de oudste raadsheer, N.C.M.A. van den Dries (1880-1958), geschreven brochure ter verdediging van de opstelling van de Hoge Raad noteerde hij dan ook woedend: ‘Er was oorlog!! Er was gruwelijk dagelijksch onrecht. Daartegen had de stem van den H.R. luid moeten klinken; in welken vorm ook.’¹⁸ Ook reageerde hij onthutst op de mededeling van Van den Dries dat gelet op de Duitse mentaliteit en op hetgeen het Hitler-regime jegens de Joden reeds had misdreven – ‘het moge satanisch aandoen’ – de bezetter de Joodse ambtenaren terecht mocht wantrouwen en hen als gevaarlijk mocht beschouwen. Daarmee leek Van den Dries het ontslag van Visser te vergoelijken. Cleveringa schreef cynisch in de kantlijn: ‘De argumenten in mijn rede van 26/11/1940 aangevoerd [de schorsing is in strijd met de Grondwet] worden dus de moeite van het bespreken niet waard geacht! De Duitschers waren in hun recht!!!! Het deel wat “satanisch” aan (eerlijk is

¹⁶ Brief van Losecaat Vermeer aan Cleveringa 11 November 1943, opgenomen in: D. Venema, L. de Groot-van Leeuwen, Th. Mertens (red.), *Onder de huidige omstandigheden. De Hoge Raad en het Toetsingsarrest 1942*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008, p. 83.

¹⁷ Brief van Cleveringa aan Losecaat Vermeer 12 November 1943, opgenomen in: Venema e.a. (red.), *Onder de huidige omstandigheden*, p. 84-85.

¹⁸ Aantekening van R.P. Cleveringa bij N.C.M.A. van den Dries, *De Hooge Raad der Nederlanden tijdens de bezetting*, Leiden: E.J. Brill 1945, p. 54. Het exemplaar ligt in het Cleveringa-archief in het Rijksarchief Groningen.

eerlijk, nietwaar?) men kon er toch eigenlijk geen opmerking op maken!!!! Bah; schaamt v.d. Dries zich niet zoo iets te schrijven?’¹⁹

Cleveringa’s conclusie was klip en klaar. ‘Een zwak geschrift; eerder geschikt om den H.R. verder de das om te doen.’ Elders schreef hij: ‘De heer van den Dries is een vriendelijk man en bezit een goede dosis verstandelijke rechtsgeleerdheid; maar zijn ongelukkig vlugschrift uit den zomer van 1945 heeft toch wel luce clarius bewezen, dat hij ten eenenmale de eigenschappen mist, die noodig zijn voor een goed raadsheer. Hij demonstreerde erin ad oculos, dat hij datgene, waarom het ging in den oorlog, nog niet kon of niet wilde begrijpen; en in beide gevallen dat hij voor zijn ambt niet deugde.’²⁰

4. Meijers

Twee ‘eiken’ domineerden het privaatrecht van voor de Tweede Wereldoorlog. Naast Paul Scholten (1875-1946) was dat Meijers. Hij was zijn carrière in het begin van de 20e eeuw begonnen als sociaal bewogen advocaat te Amsterdam. Hij vervulde een belangrijke rol op arbeidsrechtelijk gebied, onder andere als redacteur van het *Sociaal Weekblad* (SW; 1906-1911) en van de *Rechterlijke Beslissingen inzake de Wet op de Arbeidsovereenkomst* (RBA; 1909-1942). Hij was schrijver van het gezaghebbende handboekje *De Arbeidsovereenkomst* (eerste druk 1908; tweede druk 1911 en derde druk 1923). Na zijn benoeming tot hoogleraar in Leiden verschoof zijn aandacht naar het burgerlijke recht en de rechtsgeschiedenis. Op beide gebieden zou hij excelleren. Meijers was van 1918 tot 1922 decaan van de juridische faculteit en van 1926 tot 1927 rector magnificus van de universiteit. Hij groeide uit tot een coryfee die bijzonder veel indruk maakte op een ieder die met hem in aanraking kwam, zowel door zijn intellect als vanwege zijn persoonlijkheid. De latere Engelandvaarder, advocaat en rechter E.J. Rosen Jacobsen (1916-2015) sprak in zijn Oorlogsdagboek over Meijers als een jurist van internationale vermaardheid, die ‘om zijn grootheid aan te duiden, wel ‘de Hoogste Raad’ werd genoemd.’²¹

Meijers had – anders dan Visser – niet zo veel met zijn Joodse achtergrond. Hij was bovendien atheïst. Volgens Schwegman betekende ‘joods’ zijn voor hem niet meer dan een toevallige afkomst.²² Hij was via familieleden van zijn vrouw op de hoogte van de lotgevallen van de Joden in Duitsland. In 1941 had hij hevig gebotst met zijn oudere broer, omdat deze bij de Haagse

¹⁹ Aantekening van Cleveringa bij Van den Dries, p. 43.

²⁰ Aantekening van Cleveringa bij Van den Dries, p. 75. Brief van Cleveringa aan J. Donner 9 November 1946 (in Archief Donner).

²¹ NIOD, Archief 244, nr. 1235: E.J. Rosen Jacobson, *Herinneringen 1940-1945*, Eerste deel, p. 16. Zie ook ‘Prof. E.M. Meijers plotseling overleden’, *Trouw* 29 Juni 1954, voorpagina: ‘Prof. Meijers was een jurist wiens roem tot ver over de landsgrenzen reikte (...)’ Zie ook p. 5: ‘Prof. Meijers, geleerde van internationale faam’.

²² M. Schwegman, ‘Cleveringa en Meijers. Een weerbarstige geschiedenis van getuigen en overleven’, Cleveringarede, 27 november 2017 (raadpleegbaar via internet), p. 17.

Joodsche Raad was gaan werken.²³ Kennelijk stond Meijers op hetzelfde standpunt als Visser: afstand houden van en niet samenwerken met de nazi's. Hij was dan ook voor staking van de uitgave van het *WPNR* in 1942, toen de bezetter zijn Leidse collega J.C. van Oven (1881-1963) en hem als redacteur het werken onmogelijk maakte. Tijdens zijn gevangenschap in Westerbork liet Meijers zich niet 'kisten'. De toon in zijn briefjes was laconiek. Hij hield levensmoed.²⁴ Daarnaast had hij een hartgrondige afkeer van het optrekken van een schijnidentiteit. Hij wilde in Theresienstadt het tegendeel zijn van een machteloze speelbal en hij liet zich – enigszins vrij naar de woorden van Schwegman – niet disciplineren. Na de bevrijding van dit kamp nam Meijers zijn verantwoordelijkheid. Hij organiseerde als lid van de Ältestenrat de terugkeer van de overlevende Joodse Nederlanders naar Nederland. Hij hield zich staande door zich waar mogelijk aan vergaderingen te onttrekken, maar tegelijkertijd reisde hij naar Praag om de evacuatie van zijn lot- en landgenoten mogelijk te maken. Hij hield op 19 mei 1945 een toespraak voor de Tsjechische radio die als schreeuw om hulp was gericht tot de Nederlandse regering.²⁵ Meijers is altijd blijven geloven in de kracht van wat hij een 'ingeschapen rechtsgevoel', een intuïtieve kracht noemde, die de gemeenschap onder wat voor omstandigheden ook ten goede kwam.²⁶ Van zijn ongebroken geest tijdens de oorlog was de verschijning van zijn boek *De Algemene Begrippen van het Burgerlijk Recht* na de oorlog in 1948 een stille getuige.

Bij Koninklijk Besluit van 25 april 1947 kreeg Meijers de opdracht van de Nederlandse regering een nieuw nationaal Burgerlijk Wetboek te ontwerpen. De Groningse hoogleraar J.H. Beekhuis (1903-1988) bracht de verlening van de opdracht in verband met Meijers' lotgevallen in de Tweede Wereldoorlog. Door wat hem was overkomen, was hij na de bevrijding uitgegroeid tot een nationale figuur.²⁷ Meijers kon zich na zijn emeritaat in 1950 volledig vrijmaken voor het werk aan het wetboek. Hij overlegde in 1954 een eerste ontwerp (Inleiding en de Boeken 1-4). Hij had de Boeken 5 en 6 in concept af. Op 25 juni 1954 overleed hij echter onverwacht, 'thans bezig, de laatste hand aan dit gigantische werk te leggen', zodat hij zijn ereplaats naast grote wetgevers als Hammurabi, Justinianus en Napoleon niet bij leven kon innemen. Zijn verdiensten voor de modernisering van het Nederlandse burgerlijke recht op de grondslag van Otto von Gierke's uitgangspunt 'Unser Privatrecht wird sozialer sein, oder es wird es nicht sein' zijn echter zo groot dat hij op een voor de Nederlandse rechtspraak

²³ Schwegman, 'Cleveringa en Meijers', p. 5 gebaseerd op een verklaring van zijn dochter Clara Meijers: 'We wisten amper dat we joods waren.'

²⁴ Schwegman, 'Cleveringa en Meijers', p. 13-14.

²⁵ *Het oorlogsdagboek van dr. G. Italie*, p. 520, 561, 569 e.v.; Schwegman, 'Cleveringa en Meijers', p. 17.

²⁶ Schwegman, 'Cleveringa en Meijers', p. 19. Ontleend aan de rede van Cleveringa, 'Herdenking van Eduard Maurits Meijers (10 januari 1880-15 juni 1954)', in: *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam 1954-1955, p. 319 e.v.

²⁷ J.H. Beekhuis, 'Herinneringen aan mijn werk voor het nieuwe BW', in: *Goed en Trouw. Opstellen aangeboden aan Prof. mr. W.C.L. van der Grinten [...]*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1984, p. 327. Ook P.S. Gerbrandy, 'In memoriam Prof. mr. E.M. Meijers', in: *Trouw* 29 Juni 1954, p. 3 legde impliciet dit verband.

iconisch schilderij, opgehangen in het glazen gebouw van Nederlands' hoogste rechtscollege voor burgerlijk recht en strafrecht, eenvoudigweg niet kan ontbreken.

5. Tot slot

Visser, Cleveringa en Meijers hebben hun rug gerecht onder zeer moeilijke omstandigheden. Zij kozen tijdens de oorlog principieel stelling tegen onrecht en kwaad. Hoe anders was de opstelling van het merendeel van de rechterlijke macht in deze periode. Het vertrouwen in de rechterlijke macht was in de loop van de bezetting ernstig geschokt geraakt, omdat zij – op enkele uitzonderingen na – geen principiële houding tegen de bezetter en zijn handlangers had aangenomen. Zij liet veel van de bezetter over haar kant gaan. Ik veroorloof me een wat langer citaat uit een krant van toen.

[De rechterlijke macht] had dit niet mogen accepteren en de H.R. had hierin het voorbeeld moeten geven, maar liet het na. Toen de raadsheer Visser werd ontslagen, omdat hij een Jood is, trad de H.R. niet en bloc af. Het is ons bekend, dat de ontslagen raadsheer zijn collega's adviseerde o.m. geen consequenties te trekken uit zijn ontslag, maar dit is geen excuus om geen consequenties te trekken en lafhartig te blijven zitting nemen.

En toen de beroemde professor Meyers, Hoogleraar in het burgerlijk recht te Leiden, ontslagen werd, omdat hij een Jood is, ook toen trad de H.R. niet af, ofschoon Meyers de bijnaam heeft: “de Hoogste Raad”, wegens zijn superieure juridische conclusies, welke de H.R. zeer dikwijls volgde.²⁸

De Hoge Raad heeft er het laatste decennium alles aan gedaan om verantwoording af te leggen over zijn opstelling gedurende de bezetting. Ook is de persoon van president Visser aan de vergetelheid ontrukkt en de verschuldigde eer bewezen. Een van de fraaiste bewijzen daarvoor is het laten schilderen van dit prachtige schilderij *Hoge Raad* dat in beelden uitdrukt wat niet in woorden is te vangen.

Geraadpleegde literatuur

M. Asscher, ‘De schaal van Cleveringa. Twee juristen en hun geweten 1940’, in: J. van den Eijnde e.a. (red.), *Moed. Verhalen van gewone mensen in ongewone omstandigheden*, Amsterdam: Balans 2016; F. Broeyer, *Het Utrechtse universitaire verzet. Heb je Kafka gelezen? 1940-1945*, tweede druk, Utrecht: Matrijs 2015; Y. Buruma, ‘Moedige rechters. Leeuwarden 1943’, in: J. van den Eijnde e.a. (red.), *Moed. Verhalen van gewone mensen in ongewone omstandigheden*, Amsterdam: Balans 2016, p. 75-95; I.B. van Creveld, *Haagse rabbijnen. Drie eeuwen geestelijke leiding*, Zutphen: De Walburg Pers 1995; R. Feenstra, ‘Meijers, Eduard Maurits Meijers (1880-1954)’ (12 november 2013), raadpleegbaar via internet; C. Glaudemans, ‘Mr. Dr. L.E. Visser (1871-1942)’, Stichting Joods Erfgoed Den Haag (21 januari 2015), raadpleegbaar via internet; H.L.C. Hermans, *Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd*, Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 2003; E.M.H. Hirsch Ballin, *Tegen de stroom. Over mensen en ideeën die hoop geven in benarde tijden*, Amsterdam:

²⁸ *De Nieuwe Amsterdammer: voortzetting van Op wacht in Amsterdam*, No. 4, 23 oktober 1944. Zie ongeveer gelijklopend de Redactie van het NJB, ‘De Hooge Raad’, in: *NJB* 1945, p. 272 e.v. Zie ook het interview met Robert Samkalden, ‘Men sprak van de Hoge Raad en de Hoogste Raad, daarmee werd dan Meijers bedoeld’, in: *Historisch Nieuwsblad* 2002 (raadpleegbaar, via internet).

Querido 2016; C.J.H. Jansen en D. Venema, 'De 26 november-rede van Prof. mr. R.P. Cleveringa (1894-1980). Wat eraan vooraf ging en wat volgde', in: *NJB* 2006, p. 984 e.v.; Corjo Jansen, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1850*, met medewerking van Derk Venema, Amsterdam: Boom 2011; C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijke recht tussen 1940 en 1992*, Serie Onderneming en Recht, deel 93, Deventer: Wolters Kluwer 2016, p. 95 e.v.; C.J.H. Jansen, 'De opstelling van Nederlandse juristen en ambtenaren tijdens en na de bezetting', *RM Themis* 2017/2, p. 77 e.v.; C.J.H. Jansen, 'Facetten uit het bewogen leven van Lodewijk Ernst Visser (1871-1942)', in: L. de Groot-van Leeuwen e.a. (red.), *Het verhaal van de rechter. Over de plaats van de rechter in literatuur, samenleving en rechtszaal. Liber amicorum J.D.A. den Tonkelaar*, Serie Staat en Recht, deel 38, Deventer: Kluwer Wolters 2018, p. 143 e.v.; C.J.H. Jansen en C.J. Loonstra, *Opstellen over de historische ontwikkeling van het arbeidsrecht*, Bakelsreeks, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2013 (over *SW*: p. 65 e.v.; over Meijers: p. 197 e.v.; over *RBA*: p. 123 e.v.); J. Meihuizen, *Sans égards. Prof. mr. A. Pitlo en zijn conflicten met Joodse juristen*, Amsterdam: Boom 2007; J. Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Boom 2010; M. Schwegman, 'Cleveringa en Meijers. Een weerbarstige geschiedenis van getuigen en overleven', Cleveringarede 27 november 2017, via internet raadpleegbaar; E. Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen*, Zutphen: Walburg Pers 2010; D. Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting*, Den Haag: Boom juridische uitgevers 2007; D. Venema, L. de Groot-van Leeuwen, Th. Mertens (red.), *Onder de huidige omstandigheden. De Hoge Raad en het Toetsingsarrest 1942*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008.